

Viatgers a la Terra Alta al s. XX

Xavier Garcia

La segona estada de Picasso a Horta de Sant Joan, del juny al setembre de 1909, va ser commemorada en aquesta vila, cent anys després, amb exposicions i conferències, en una de les quals vaig exposar la relació de personalitats que, després del gran pintor, van fer l'experiència de la Terra Alta. Va ser, no cal dir-ho, una experiència pionera que va abastar molts camps del saber i que va tenir com a protagonistes lingüistes, arqueòlegs, botànics, arquitectes, folkloristes, fotògrafs, escriptors, historiadors, excursionistes, pintors, escriptors, sacerdots, poetes, músics i cantants.

Per situar-nos a l'entorn de 1909, quan Picasso viatja amb Manuel Pallarés, des de Barcelona als confins ignorats entre Catalunya i Aragó, cal tenir present que el moviment cultural català s'ha desplaçat del Modernisme al Noucentisme, capitanejat per Eugeni d'Ors, i que el moviment polític, sota el règim bipolar de la Restauració, ha oscil·lat de la Lliga Regionalista a l'incipient i finalment frustrat moviment de Solidaritat Catalana.

El 1907 havia estat creat l'Institut d'Estudis Catalans, apadrinat per Prat de la Riba, futur president de la Mancomunitat; començaven les prospeccions arqueològiques a Empúries, amb Puig i Cadafalch; l'excursionisme científic, fundat el 1876 amb el CEC (Centre Excursionista de Catalunya), també tirava cap al nord i, en definitiva, els viatgers al sud eren escassos.

Però n'hi va haver, que són els següents (no pas tots els que caldria considerar), entre els que he pogut trobar:

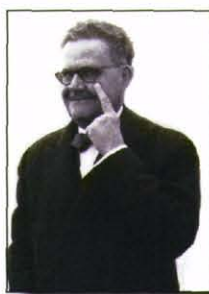
Josep Pijoan (Barcelona, 1880-1963). Historiador de l'art, cofundador de l'Institut d'Estudis Catalans. Hi ha referències d'ell, el 1908, excavant al poblat ibèric de Calaceit (Matarranya), recerques que continuà, el 1915, Pere Bosch Gimpera (Barcelona, 1891-1974), destacat prehisto-

riador i arqueòleg, i rector, el 1932, de la Universitat Autònoma de Barcelona. En aquestes excavacions comptà amb el suport dels erudits locals de Calaceit, Joan Cabré i Santiago Vidiella.

Pius Font i Quer (Lleida, 1888-1964). Químic, farmacèutic i botànic, creador de l'Institut Botànic de Barcelona, dintre del Museu de Ciències Naturals, va estudiar abans i després de la guerra la flora dels Ports, amb un primer viatge referenciat el 1913 i un dels darrers, el 1948, a la Serra de Cardó. La guerra el

va sorprendre en un curs dedicat a l'estudi botànic de la Serra d'Albarracín (Terol), no pas lluny de la Terra Alta. El prestigiós naturalista ampostí, Rafael Balada, actual director del Parc Natural dels Ports, ha estudiat la seva figura, una "Semblança biogràfica" de la qual es troba en una separata que la Secció de Ciències Biològiques (IEC) li dedicà l'any 2000, a càrrec d'Oriol de Bolós.

Joan Amades (Barcelona, 1890-1959). Gran folklorista de Catalunya. El seu pare i avi eren de Bot, amb familiars pròxims a Prat de Comte, poblacions que, com la resta de la comarca, va recórrer diverses vegades al llarg de la seva vida, tot i viure a Barcelona. Voltà sempre per tot

el país a la recerca de tradicions, costums, cançons, danses i rondalles, reunides en els volums del *Costumari Català*. Al llibre de les Actes de la V Jornada d'Estudis Locals, celebrada a Bot el 2003, hi ha una àmplia referència a Joan Amades, de qui es documenta que el seu primer viatge d'estudi a la Terra Alta fou el 1919, quan publicà *Termes dialectals de la comarca de Gandesa*.

Cèsar Martinell (Valls, 1888-1973). Arquitecte, professor, tractadista d'art i deixeble i col·laborador de Gaudí, va ser l'autor de nombrosos cellers, cooperatives i sindicats agrícoles de les comarques de la Catalunya Nova, edificis anomenats Catedrals del VÍ, entre les quals sobressurt la

del Pinell de Brai, construïda entre 1917 i 1919, amb el conegut fris ceràmic de Xavier Nogués. Una àmplia referència a Martinell i la seva obra al Pinell, així com la relació que va tenir amb la població, es troba al llibre de Ramon Ber *El celler del Pinell*, editat el 1997 per l'Associació Cèsar Martinell d'aquest poble, i al volum col·lectiu *Cèsar Martinell i la seva època* (1eres Jornades Martinellianes, juliol 1999), editat el 2001 per la Fundació Universitat Catalana d'Estiu, la Diputació de Tarragona i la citada Associació.

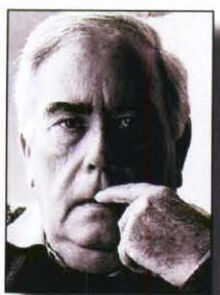
Francesc de B. Moll (Ciutadella, 1903-1991). Il·lustre filòleg menorquí, iniciador, el 1922, amb mossèn Alcover, del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, continuat en solitari el 1932, a la mort del canonge de la Seu mallorquina, fins a la culminació, en 1962, de l'obra en deu

volums. En les seves nombroses excursions filològiques per tot el domini català, consta ja en 1922, a dinou anys, un primer viatge a la Franja de Ponent.

Joan Coromines (Barcelona, 1905-1997). En la seva vasta obra *Onomasticon Cataloniae*, fruit de gairebé mil quatre-centes excursions filològiques i enquestes en dos mil municipis d'arreu dels Països Catalans, entre 1923 i 1939 i de 1952 a 1979, consta el seu pas, en 1955, per diversos pobles i termes del Matarranya,

fronterera amb la Terra Alta, entre els quals Vallderoures, Penarroja de Tastavins, Torredarques, La Ginébrosa, La Codonyera, La Fresneda, etc.

Joan Perucho (Barcelona, 1920-2003). Novel·lista, poeta, crític d'art i gastronòmic, va ser un viatger per les terres del "paisatge desemparat" del Baix Camp, Ribera d'Ebre i Terra Alta, que va conèixer a partir de 1956 com a jutge que fou a Gandesa. Aquella relació amb el que anomenà el País del Fantàstic va

inspirar-li una literatura plena d'imaginació i fantasia, fonamentada tanmateix en fets històrics i naturals i que donà lloc al seu gran llibre *Les Històries Naturals* (1960). Així mateix, com a poeta, en el llibre *El País de les Meravelles* (1956) evocà en uns versos de gran densitat humana, titulats *Elegia a la terra i als morts de Gandesa*, la tragèdia de la guerra a les serres de Cavalls i Pàndols. La seva descoberta, aquells anys, del poble d'Horta de Sant Joan va suposar l'al·licient de saber que per allí hi havia passat Picasso en dues ocasions, el 1898-99 i el 1909. D'allí sorgiren articles per a la revista *Destino*, la coneixença a França amb el mateix pintor i textos en diferents llibres, com *Picasso, el cubisme i Horta de Sant Joan* (Columna-Col.Tamarit, Museu d'Art Modern de Tarragona, 1993) i *Fulls de les fronteres. Entre Gandesa i Alcanyís* (Centro de Estudios Bajoaragoneses, Alcañiz, 2003).

Kildo Carreté (Barcelona, 1926). Excursionista i fotògraf, portà des de mitjans dels anys cinquanta molts excursionistes barcelonins a conèixer la serrallada dels Ports de Tortosa-Beseit, vora dels quals, a la vila d'Arnes, s'instal·là en jubilar-se d'electricista a Barcelona, cap al 1993. Va

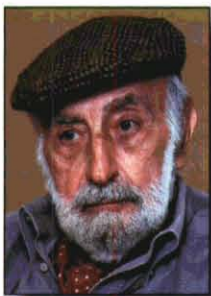
ser uns anys president del Centre d'Estudis de la Terra Alta i director del seu Butlletí, alhora que un animador constant de la vida cultural comarcal, amb exposicions fotogràfiques, conferències i continuades sortides per a documentar la vida humana, natural i animal dels Ports, dels que disposa d'un gran arxiu documental i fotogràfic. Ha caminat per la majoria de muntanyes dels cinc continents.

Josep Pla (Palafrugell, 1897-1981). Des del seu *Viatge a Catalunya*, el 1934, fins a la *Guia de Catalunya* (1960) i les *Tres Guies* (recollides al volum X de la seva obra completa, el 1976), la seva literatura presta una gran atenció a la geografia, història i cultura de les comarques catala-

nes. En els seus viatges per Catalunya, Pla passà naturalment per la Terra Alta, però bàsicament per Gandesa, on accedí per la carretera de Prat de Comte. La referència que dona de la realitat comarcal és de 1960, quan diu trobar-se en una terra, en relació a les riberes de l'Ebre, "molt més pobra i trencada". Destaca el silenci dels paratges i, confirmant l'emigració rural d'aquells anys, escriu: "*Si de tant en tant albireu una casa, podeu donar per segur que té el sostre enfonsat i les parets fumades*". Remarca els orígens templers i hospitalers de la comarca, que han donat als seus habitants "*una sang forta i un caràcter vigorós i*

aplomat" i diu que la història de Gandesa, com de la resta del territori, està feta de "passió i temperatures elevades".

Josep Palau i Fabre (Barcelona, 1917-2008). Poeta, narrador, dramaturg, traductor i biògraf de Picasso, a qui conegué en 1946 a París, on Palau va viure en autoexili d'aquell any fins el 1961. Fou Joan Perucho, que ja havia fet la descoberta d'Horta, qui hi dugué, com a mínim en dues

ocasions (aquell any i el 1963), el seu amic Palau, el qual, igualment, quedà fascinat pel món primitiu que va viure l'artista en la seva joventut i que va impulsar-lo cap a la seva aventura cubista. De la segona estada de Palau a Horta, l'estiu de 1963, queda una fotografia —també històrica ja— en què al Bar Godes, de la cèlebre Plaça de la Bassa pintada per Picasso el 1909, pot veure's asseguts en animada tertúlia els dos homes d'art (Palau i Perucho) i un altre no menys celebrat personatge: Salvadoret Pallarès, germà de Manuel, el camperol que, més de seixanta anys enrera, en 1898, duia a lloms d'un burret menjar i el que necessitaven Picasso i Manuel, que van fer durant un temps, que aprofitaren per pintar, vida salvatge en una cova de les muntanyes dels Ports.

Anys més tard, el setembre de 1969, i arran de la visita a França per veure Picasso dels ciutadans d'Horta Joaquim Cortés, alcalde, Joaquim Ferràs, farmacèutic i tinent d'alcalde, i Maria José Prats, traductora, el pintor va assegurar-los que donaria obra original per a un futur Museu al poble que estimava, però en no ser possible això, a causa dels problemes que posà un dels fills de Manuel Pallarès (amb gran disgust de tothom), Palau Fabre, en 1977, arran del Congrés de Cultura Catalana, va posar-se al capdavant, amb un petit grup entusiasta d'Horta de Sant Joan, per a fer possible aquell Centre Picasso d'Orta que, amb obra escrupolosament reproduïda, va inaugurar-se el 15 d'octubre de 1992.

Teresa Rebull (Sabadell, 1919) i **Josep Gual** (Badalona, 1920–2003). Aquests dos noms van units, perquè Teresa Rebull, militant del POUM i exiliada a París des de 1939, posà música i cantà, amb gran èxit, el poema *Paisatge de l'Ebre* que, en 1964, va escriure el poeta i activista anti-

franquista Josep Gual, després de visitar les trinxeres de la Terra Alta, ell que coneixia les del Front del Segre. Els versos de Gual, coneguts com *Les sabates d'en Jaume*, en ser cantats per la Rebull, a partir dels anys 1970-71, van esdevenir col·lectivament una can-

çó himnària de record i homenatge als joves soldats republicans de la Quinta del Biberó morts al Front de l'Ebre. Als seus gairebé noranta anys, Teresa Rebull va visitar per darrera vegada l'escenari de la seva cançó, Gandesa i les seves muntanyes, el 2008, arran dels setanta anys de la terrible batalla.

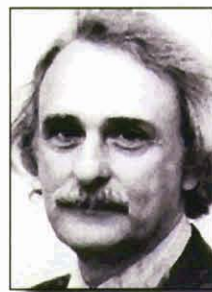
Estanislau Torres (Barcelona, 1926). Novel·lista, cronista, excursionista i viatger. Va ser el primer, a principis dels anys seixanta, que viatjà per la Terra Alta (Cavalls i Pàndols, Gandesa, Vilalba, etc) per a documentar en català, en diversos llibres publicats uns anys després, la Batalla

de l'Ebre. Igualment, els anys 1966-67, al setmanari Tele/Estel, donà les primeres referències de les seves investigacions.

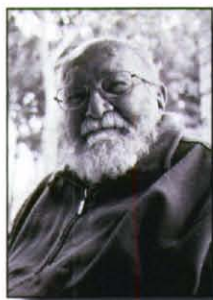
Josep Vallverdú (Lleida, 1923). Novel·lista, narrador infantil, traductor, assagista, cronista i articulista. Acompanyat pel fotògraf, també lleidatà, **Ton Sirera**, va viatjar per les comarques de l'Ebre (i, per tant, la Terra Alta) i el Matarranya, dintre d'un ampli projecte de viatge literari i socio-

lògic pel país que van titular *Catallunya Visió*, el número 8 del qual corresponia al gruixut volum que comprenia les comarques del sud i que l'Editorial Tàber, de Barcelona, publicà el 1969. Dintre l'últim capítol "Els últims catalans", dedicat a Terra Alta i Matarranya, aquestes són definides com a "rudes i dolces alhora, interessantíssimes i gosaríem dir que molt poc conegudes". Dintre les "valls fertillíssimes", Vallverdú qualifica els veïnats "dignes dins llur pobresa i altius dins llur abandó". Les fotografies, bellíssimes, en blanc i negre, coronen un text escrit amb tot l'amor per aquesta part del país.

Xavier Fàbregas (Barcelona, 1931-1985). Professor, crític i historiador del teatre català. El 1971 va publicar a Editorial Selecta el volum *Entre Catalunya i Aragó*, fruit d'un viatge per les comarques de llengua catalana del Matarranya aragonès, amb les germanes Eva i Blanca Serra,

historiadors i activistes de la catalanitat independentista. Aquest llibre posa en evidència, com l'anterior, el fet demencial, fruit al seu torn de la nostra complicada relació amb la Corona espanyola, de ser terres de parla catalana, com la veïna de la Terra Alta, però d'administració provincial aragonesa.

Josep Benet Espuny (Tortosa, 1920). Pintor, gravador i dibuixant. Viatger per tot Europa i Amèrica, va viure uns quinze anys a Veneçuela i, en retornar a la terra natal tortosina, el 1971, va emprendre campanyes per pintar els racons estimats de la seva geografia propera. Així, supervivent de la batalla de l'Ebre, va tornar a les velles muntanyes conegudes de Cavalls i Pàndols, que pintà amb mestratge figuratiu llargament apreciat.

Josep Gonell (Xodos, Castelló, 1931). Sacerdot, sociòleg i periodista. Fou delegat diocesà de la Joventut d'Acció Rural Catòlica del Bisbat de Tortosa, al seminari del qual havia estudiat i ensenyat, i com a tal, de 1964 a 1974, va exercir una profunda acció cristiana, social i cultural

entre el nombrós jovent de les comarques de l'Ebre, experiència que va recollir al seu llibre *Cròniques de joventut, en lletra menuda* (Gràfiques Fòrum, Barcelona, 2002). Va ser rector, entre d'altres, del poble de Prat de Comte, a la Terra Alta. I, com a periodista als diaris de Barcelona, de 1975 a 1992, va dedicar una gran atenció informativa a les comarques que havia servit sacerdotalment i que coneixia al detall.

Josep Buyreu (Barcelona, 1914-2005). Pintor, dibuixant i professor d'aquestes matèries a l'Escola d'Art de l'Ateneu Barcelonès, on exercí de conservador. Deixeble de Joaquim Mir, el seguí en diverses campanyes pictòriques per la Costa Brava, el Camp de Tarragona i Miravet.

Amb l'esclat de la guerra, al costat de Duran i Sanpere, ajudà a salvar el patrimoni artístic català d'esglésies, monuments i biblioteques. Pintor dels paisatges d'Altafulla, d'on procedia, pintà igualment, els anys setanta, els horitzons i les muntanyes que divisava des del capdamunt de les serres de Cavalls i Pàndols, de tan amarg record per la batalla de l'Ebre.

Josep M. Espinàs (Barcelona, 1927). Advocat, novel·lista, articulista i viatger. Lletista i cantant de la Nova Cançó, com a cofundador d' "Els Setze Jutges", a mitjans dels anys cinquanta, va fer el seu *Viatge al Pirineu de Lleida*, el primer d'una llarga sèrie de llibres de viatges (el del

Priorat, el 1962; el de la Segarra, el 1972, etc), que van donar-li popularitat i dintre dels quals s'inclou, el 1989, el *Viatge a peu per la Terra Alta*, editat per La Campana, dietari d'una caminada de vuit dies pels seus pobles, sense altra pretensió que "el gust per la llibertat que es troba anant a peu pels camins" i de recollir "una mica del batec de la gent i de la vida de la Terra Alta d'avui".

Eduard Pons Prades (Barcelona, 1920-2007). Ebanista de professió. Historiador, anarcosindicalista de la CNT, lluitador a la Batalla de l'Ebre contra Franco, guerriller maqui contra els nazis a la França ocupada, l'activisme de Pons Prades, els anys 40 i 50, entre l'exili francès i l'interior d'Es-

panya, fou frenètic. També conegué personalment Picasso, escriví diversos articles sobre les seves estades a Horta, on viatjà en diverses ocasions per donar suport al Centre-Museu que hauria de reproduir els seus quadres. Autor de nombrosos llibres sobre la República, la guerra i l'exili, el seu darrer, de 2007, coincidint pràcticament amb la seva mort, fou, justament, *Las guerras de Picasso* (Belacqua, Barcelona), on demostra les accions que va fer l'artista per ajudar els exiliats espanyols tancats en camps de concentració.

Soci d'honor del Centre Picasso, Pons Prades –amb el suport de la seva dona, la historiadora andalusa Antonina Rodrigo– va lliurar a Horta i al seu Centre, en els darrers temps de vida, la seva biblioteca picassiana, composta de nombrosos volums.

Josep Termes i Ardèvol (Barcelona, 1936). Historiador i professor universitari, autor de nombrosos llibres sobre el món obrer i el catalanisme cultural i polític, als segles XIX i XX. La seva relació amb la Terra Alta ve de la seva mare, que era de La Fatarella, on Termes començà a anar

just acabada la guerra, amb quatre anys. En els darrers anys ha incrementat els seus contactes amb la comarca i el poble, col·laborant amb els grups socials amb tot allò que se li demana. Fou professor d'història en els meus cursos periodístics (1968-1972) i, per aquest motiu i pel conjunt de la seva actitud nacional, li reservem un gran afecte. Com a tots els altres aquí citats, a la majoria dels quals hem conegut.